

**QADIMGI O'RTA OSIYO MAMLAKATLARIDA SOLIQ TIZIMI VA MOLIYA
INSTITUTLARINING SHAKILLANISHI**

Ziyodullayev Doniyor Umid o'g'li

Termiz Davlat Universiteti

Tarix fakulteti 2-kurs talabasi

Ilmiy rahbar: Ikromov Nozim Muzropovich

Tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

**MAQOLA
MALUMOTI**

ANNOTATSIYA:

MAQOLA TARIXI:

Received: 26.04.2026

Revised: 27.04.2026

Accepted: 28.04.2026

KALIT SO'ZLAR:

*O'zbek davlatchiligi,
soliq tizimi, moliya
institullari,
Ahamoniylar, Kushon
imperiyasi, Baqtriya,
Dalvarzintepa, moliya
hujjatlari, marubar,
fiskal siyosat.*

Ushbu maqolada qadimgi O'rta Osiyo davlatlarida soliq tizimi va moliya institutlarining shakllanishi hamda rivojlanishi masalalari E.V. Rtveldze va D.A. Alimovning fundamental tadqiqotlari asosida tahlil qilingan. Maqolada Ahamoniylar, ellinistik va antik davrlarga oid arxeologik topilmalar, xususan, Oyxonim, Kampirtepa va Dalvarzintepadan topilgan moliya hujjatlari, oltin yombilar va soliq bitiklarining tarixiy ahamiyati yoritilgan. Shuningdek, qadimgi davlat boshqaruvida fiskal siyosatning o'rni va maxsus hisobchi amaldorlar faoliyati ijtimoiy-iqtisodiy nuqtayi nazardan ko'rib chiqilgan.

Kirish

Davlatchilik tarixining shakllanishi va rivojlanishi bevosita iqtisodiy asoslarga, xususan, mukammal ishlab chiqilgan soliq tizimiga tayanadi. Zero, har qanday siyosiy tuzilmaning mavjudligi turli xil institutlar, birinchi navbatda, soliq yig'ish mexanizmlarining qay darajada yo'lga qo'yilgani bilan belgilanadi. O'zbekiston hududida qadimgi davlatchilik asoslarini tadqiq etgan akademiklar E.V. Rtveldze va D.A. Alimovlar o'z asarlarida

ta'kidlaganlaridek, mintaqamizda fiskal xizmatlarning ildizlari juda chuqur tarixga ega bo'lib, ular antik davrlardayoq murakkab boshqaruv shakliga ega bo'lgan [1; 431-439-b].

Qadimgi O'rta Osiyo xalqlarining ijtimoiy-iqtisodiy hayotida soliqlar nafaqat xazina to'ldirish vositasi, balki markazlashgan hokimiyat va fuqarolar o'rtasidagi o'zaro majburiyatlarni tasdiqlovchi huquqiy aloqa vazifasini ham o'tagan. Ayniqsa, miloddan avvalgi VI–IV asrlarda mintaqamiz Ahamoniylar imperiyasi tarkibiga kirishi bilan moliya tizimida tub burilishlar yuz bergan. Bu davrda soliq yig'ish ishlari ma'muriy islohotlar asosida tartibga solinib, har bir hudud o'zining iqtisodiy salohiyatidan kelib chiqqan holda markaziy xazinaga ulkan miqdordagi o'lponlar to'lgan.

Keyinchalik ellinistik davr va Kushon-Baxtriya davlatlari davrida soliq tizimi yanada takomillashib, u o'zida ham mahalliy, ham yunon-makedon madaniyatining boshqaruv an'analarini birlashtirgan. Oyxonim, Kampirtepa, Niso va Dalvarzintepa kabi yirik arxeologik yodgorliklardan topilgan moddiy manbalar — xoh u yunoncha graffitilar bo'lsin, xoh parfiya yoki paxlaviy yozuvidagi bitiklar — qadimgi ajdodlarimizda qat'iy hisob-kitob va moliya nazorati mavjud bo'lganidan dalolat beradi. Ushbu topilmalarning aksariyati soliq tushumlarini qayd etish, kvitansiya (patta) berish va maxsus amaldorlar — "marubar"lar (hisobchilar) faoliyatini yoritib beradi. Mazkur maqolada qadimgi O'rta Osiyodagi soliq turlari, ularni undirish usullari va davlat xazinasini shakllanishining tarixiy evolyutsiyasi tahlil qilinadi. Shuningdek, qadimgi bitiklardagi iqtisodiy atamalarning mohiyati va soliq yig'ishda qo'llanilgan o'lchov birliklarining o'ziga xos xususiyatlari ilmiy jihatdan ko'rib chiqiladi.

O'rta Osiyoda davlat miqyosidagi tizimli soliq xizmati va moliya institutlarining shakllanishi tarixshunoslikda bevosita Ahamoniylar saltanati davriga bog'lanadi. Miloddan avvalgi 518-yillarda shoh Doro I tomonidan amalga oshirilgan ma'muriy-moliyaviy islohotlar natijasida imperiya hududi 20 ta satraplikka bo'lingan bo'lib, ulardan uchitasi O'rta Osiyo mintaqasida joylashgan edi. Ushbu satrapliklarga Baqtriya, saklar hududi hamda Xorazm, Parfiya, So'g'd va Xarayvani birlashtirgan ma'muriy birliklar kirgan. Har bir satraplik zimmasiga shoh xazinasiga "talant" (taxminan 25,92 kg) o'lchov birligida belgilangan qat'iy soliq to'lash majburiyati yuklatilgan [2; 195-202-b].

Gerodot ma'lumotlariga ko'ra, Baqtriya satrapligi har yili 360 talant (taxminan 9 tonna) kumush to'lagan bo'lsa, saklar 250 talant, Xorazm, So'g'd va Parfiya hududlari birgalikda yana 360 talant kumush miqdorida soliq topshirishgan. Jami hisobda O'rta Osiyo hududlaridan yiliga 970 talant yoki 23 000 kg dan ortiq kumush undirilgan. Qizig'i shundaki, soliq miqdori bo'yicha mintaqamiz Ahamoniylar saltanatidagi eng boy o'lkalardan hisoblangan, hatto Mesopotamiya yoki Kichik Osiyo satrapliklaridan ham ko'proq soliq

to'lagan. Ahamoniylar davrida soliqlar nafaqat naqd pul (kumush) shaklida, balki natura va maxsus to'lovlar tarzida ham yig'ilgan. Masalan, Gerodotning qayd etishicha, shohlar suv yo'llaridan foydalanganlik uchun odatdagi soliqdan tashqari alohida pul talab qilganlar, bu esa mintaqadagi ilk "suv solig'i" namunasi sifatida ko'rilishi mumkin. Shuningdek, natura shaklidagi o'lponlar tarkibida Baqtriyadan oltin, So'g'diyonadan lojuvard va serdolik kabi qimmatbaho toshlar, Xorazmdan esa firuza yetkazib berilgan. Persepol saroyi devorlaridagi qabartma tasvirlar (relyeflar) ham ushbu iqtisodiy munosabatlarni tasdiqlaydi: unda baqtriyaliklar idishlar va tuyalar, saklar otlar, so'g'dlar esa qimmatbaho buyumlar bilan shohga o'lpon keltirayotgani aks etgan.

Mintaqamiz tarixida ellinistik davrning boshlanishi (Yunion-Baxtriya va Salavkiylar davri) soliq tizimiga yunoncha boshqaruv uslublarini olib kirdi. Oyxonim va Kampirtepa kabi shaharlardan topilgan arxeologik topilmalar buni to'la tasdiqlaydi. Xususan, Kampirtepa yodgorligidan topilgan yunoncha graffitilarda "15 draxm" (pul birligi) va "7 xoy" (3,28 litrga teng suyuqlik o'lchovi) kabi yozuvlar uchraydi. Olimlarning, jumladan K. Rapenning fikricha, bu yozuvlar shunchaki bitiklar emas, balki maxsus soliq amaldorlari tomonidan to'lovchilarga berilgan "patta" yoki "kvitansiya" vazifasini o'tagan.

Oyxonim saroyi xazinasidan topilgan idishlardagi yozuvlar esa yanada qiziqroq ma'lumotlarni beradi. Unda nafaqat soliq miqdori, balki xazinani saqlashga mas'ul bo'lgan Zenon, Timodem, Straton kabi amaldorlarning ismlari ham qayd etilgan. Bu esa antik davridayoq moliya tizimi shaxsiylashtirilganini va har bir tushum uchun muayyan shaxs javobgar bo'lganini ko'rsatadi. Parfiya podsholigi xo'jalik hayotini aks ettiruvchi Niso arxiv hujjatlari qishloq xo'jaligi mahsulotlaridan olinadigan soliqlarning hisob-kitob qilinish tartibini batafsil yoritib beradi [6; 22-45-b].. Ushbu bitiklarda "marubar" yoki "madubar" deb atalgan maxsus hisobchi amaldorlar soliq tushumlarini (asosan sharob to'la xumlarni) qat'iy nazorat qilib, har bir yil uchun alohida hisobot yuritishgan. Misol uchun, "Vaxuman ismli hisobchi 10 xum soliqni qabul qilib oldi" qabilidagi yozuvlar o'sha davrdagi qat'iy davlat nazoratidan dalolat beradi.

O'rta Osiyo davlatchiligi tarixida Kushon imperiyasi davri soliq tizimi yanada takomillashgani bilan ajralib turadi. Ayniqsa, Dalvarzintepa yodgorligidan topilgan oltin quymalar (yombilar) majmuasi bu borada noyob manba hisoblanadi. Tadqiqotchi M.I. Vorobyeva-Desyatovskayaning aniqlashicha, ushbu yombilar ustidagi kxaroshtxi yozuvlari ularning og'irligini stater, draxm va dxana birliklarida ko'rsatib beradi [3; 170-174-b]. Ushbu oltin quymalarda uchraydigan "Mitra tomonidan berilgan" yoki "Shramanlar (tomonidan) berilgan" degan bitiklarni olimlar turlicha talqin qilishadi. E.V. Rtveladzening fikricha, bu

yombilar shunchaki boylik emas, balki ma'lum bir og'irlikdagi qimmatbaho metallar yordamida to'langan soliq tushumlari bo'lishi haqiqatga yaqinroqdir. Xususan, buni birinchi holatda boy yer egalari yoki savdogarlar, ikkinchi holatda esa shaharning boy budda jamoasi vakillari tomonidan to'langan soliq to'lovi sifatida tushunish mumkin. Antik davr yodgorliklaridan topilgan epigrafik ma'lumotlar o'sha davrdagi moliya boshqaruvi va yozuv madaniyati o'rtasidagi uzviy aloqadorlikni isbotlovchi muhim manbadir [4; 57-61-b]. Ayniqsa, budda ibodatxonalaridan topilgan pahlaviy yozuvidagi bitiklar (ostraklar) Kushonlar davrida diniy muassasalar va davlat moliya tizimi o'rtasidagi o'ziga xos iqtisodiy munosabatlarni ko'rsatadi [5; 165-168-b].

Shuningdek, Dalvarzintepadagi ayrim binolar (masalan, DT-5 binosi) butun mintaqadan soliq yig'img'irlarini to'playdigan Chagoniyon satrapining saroyi bo'lganligi ehtimoli mavjud. Bu yerdan topilgan moliya hujjatlarining qoralama variantlari (sopol parchalari yoki pahlaviy yozuvidagi bitiklar) shuni ko'rsatadiki, soliqlar har doim ham darhol xazinaga ketmagan, balki ma'lum muddat davomida hisob-kitob qilinib, keyin teri (pergament) kabi rasmiy hujjatlarga ko'chirilgan. Bunday tartibli fiskal tizim antik davrning so'nggi bosqichlarida O'rta Osiyoda moliya institutlari yuqori darajada shakllanganini isbotlaydi.

Xulosa

Qadimgi O'rta Osiyo hududida shakllangan soliq tizimi va moliya institutlari mintaqaviy sivilizatsiyasining naqadar yuqori bosqichda bo'lganini ko'rsatuvchi eng asosiy ko'rsatkichlardan biri hisoblanadi. E.V. Rtveladze va D.A. Alimova kabi olimlarning tadqiqotlari shuni isbotlaydiki, qadimgi ajdodlarimizda soliq shunchaki iqtisodiy majburiyat emas, balki davlat va jamiyat o'rtasidagi huquqiy munosabatlarni tartibga soluvchi murakkab mexanizm vazifasini o'tagan. Ahamoniylar davridagi ulkan kumush tushumlari, ellinistik davrga oid qat'iy hisob-kitob kvitansiyalari hamda Kushon imperiyasi vaqtidagi oltin yombilar — ularning barchasi mintaqamizda moliya boshqaruvi ming yillar davomida professional darajada yuritilganidan dalolat beradi.

Ushbu tarixiy tajriba O'rta Osiyo xalqlarining nafaqat harbiy yoki siyosiy, balki kuchli iqtisodiy boshqaruv an'analariga ham ega bo'lganini tasdiqlaydi. Arxeologik topilmalarda uchraydigan maxsus soliq amaldorlarining ismlari va moliya kvitansiyalari o'sha davrlardayoq shaffoflik va shaxsiy javobgarlik tamoyillari mavjud bo'lganini oydinlashtiradi. Bunday qadimiy va boy fiskal madaniyat o'zbek davlatchiligi poydevori nafaqat markazlashgan hokimiyatga, balki tartibli va tizimli iqtisodiy asoslarga tayanganini ko'rsatadi. Xulosa qilib aytganda, qadimgi moliya institutlarining o'rganilishi o'zbek

davlatchiligi tarixining yangi qirralarini ochib berish barobarida, bugungi kun iqtisodiy madaniyati ildizlarini tushunishda ham beqiyos ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan Adabiyotlar

1. Ўзбек давлатчилиги тарихи. 1-жилд: Милоддан аввалги II минг йиллик иккинчи ярми – милодий III аср. Масъул муҳаррирлар: Э.В. Ртвеладзе, Д.А. Алимова. – Тошкент: Akademnashr, 2021. – С. 431-439.
2. Дандамаев М.А., Луконин В.Г. Культура и экономика древнего Ирана. – Москва: Наука, 1980. – С. 195-202.
3. Воробьева-Десятовская М.И. Надписи письмом кхароштли на золотых предметах из Дальверзинтепа // Вестник древней истории. – Москва, 1976. – № 1. – С. 170-174.
4. Пугаченкова Г.А. К открытию надписей кхароштли в Дальверзинтепа // Вестник древней истории. – Москва, 1970. – № 4. – С. 57-61.
5. Лившиц В.А., Никитин А.Б. Ранний пехлевийский острак из буддийского храма в Дальверзинтепе // Вестник древней истории. – Москва, 1990. – № 4. – С. 165-168.
6. Дьяконов И.М., Лившиц В.А. Документы из Нисы I в. до н.э. (Первоисточники и социально-экономический анализ). – Москва: Наука, 1960. – С. 22-45.
7. Rapin Cl. Les inscriptions économiques de la trésorerie hellénistique d'Aï Khanoum // Bulletin de Correspondance Hellénique. – Paris, 1983. – Vol. 107. – P. 315-371.
8. Массон В.М. Алтын-депе // Труды Южно-Туркменистанской археологической комплексной экспедиции. – Ленинград: Наука, 1981. – Т. 18. – С. 112-118.